

PAGODA

Cris Lanzaderas

DESCRIPTION

The story presents a portrayal of a woman's unwavering faith and resilience, even in the midst of life's trials and tragedies. Despite the tragedy that befell her husband, her faith remains strong. She is grateful for the blessings she has received, including a comfortable life and loving children with good jobs abroad. She expresses her gratitude by preparing for the feast day, joining the procession, and even riding the Pagoda of Bocaue. However, her faith is shaken when her eldest son passes away. In the face of this new tragedy, she clings to her faith, finding solace in her devotion to the Cross.

PAGODA

Naiiba ang araw na ito ni Siony. Natutulog siya nang maaga para magising nang maaga, ngunit sa umagang ito, tinanghali siya ng gising. Araw pa naman ng kapistahan at ni hindi siya nayanig sa tugtugan ng mga bandang nagdaan. Matapos mag-antanda'y ipinihit niya ang katawan at naupo sa gilid ng hinihigaang papag. Nakayukyok pa ang ulo na bahagyang namimintig pa.

Kahit nagsisimula nang manginig ang kaniyang mga kalamnan dulot ng katandaan, pilit niyang inabot ang *eucalyptus oil* sa ibabaw ng lamesita. Paubos na ang maanghang na langis na nabili niya sa tabi ng simbahan, kaya tinaktak niya ito para masimot kahit ang mga huling patak. Tinipon niya ang nalalabing laman ng botelya sa kaniyang palad, saka isinawsaw ang kanang hintuturo at hinlalato. Minasahe niya ng dalawang daliri ang kaniyang kanang sentido, at isinunod ang kaliwa. Lipas at luma na, sabi niya sa sarili. Wala na ang ginhawa.

Hinanap ng kaniyang mga talampakan ang mga tsinelas. Mainit-init ang sahig, palibhasa’y matagal na ring nasikatan ng araw. Ninamnam niya ang init nito bago isuo ang panapin sa paa. Dahan-dahan ang kaniyang naging pagtayo.

Pakiskis ang kaniyang paglakad pababa sa silong. Makintab na makintab pa ang kahoy na sahig. Kakabunot lamang niya noong nakaraang araw. Madulas kaya mahigpit ang kaniyang kapit sa hawakan ng hagdanan. Lumalangitngit na ang ilan sa mga baitang. Sa ibaba nito ay naroon ang walis at *dustpan* na para bang nag-aabang sa kaniyang pagpanaog. Napangiti siya. Sa kaniyang isip, naglaro ang ideya na marahil ay nakasanayan na ng walis at *dustpan* na ginagamit sila sa pagputok pa lamang ng araw. Nakaugalian kasi ni Siony na palisin ang mga tuyong dahong nalagas mula sa magdamag.

Ngunit sa kaniyang paglapit, napansin niyang kakaiba na ang walis. Bago na at hindi iyong ginamit kahapon. Mas makapal na ang mga tingting. Sa pagtanaw niya sa labas ng pintuan, nakatumpok na ang mga dahon at nakahanda nang sigaang.

“Gising na ho pala kayo.”

Isang pamilyar na tinig ang bumati sa kaniya.

Nakalutang pa man sa hangin ang amoy ng sinigaang mga dahon, nagpatuloy na si Siony sa dagdag na gawain sa araw na iyon—ang magluto. Alas kuwatro pa lamang ng madaling-araw ay abala na ang kaniyang kusina. Hindi na magkandaugaga ang inupahang mga kusinera para sa araw ng pista. Debotong-deboto si Siony ng Krus ng Wawa. Mula nang magkamulat siya ay nagsinan na niya ang pamamanata rito. Naging bahagi na ng kaniyang pagkabata ang mga kuwento hinggil sa dala nitong himala—ang kuwento ng babaeng nakatagpo at iniligtas ng Krus sa ilog, ang paglaho ng kanser ng dati nilang kapitbahay, maging ang pagkapanalo sa lotto ng panadero sa Poblacion—lahat ng mga ito ay tumimo sa kaniyang isip. At higit pang tumibay ang kaniyang paniniwala na sa kabila ng mga dinaanang dagok sa buhay, heto’t hindi pa rin siya pinababayaan ng Krus, dahil natanggap na rin ang kaniyang panganay na anak para magtrabaho sa Canada.

“Eh di dolar-dolar na rin ang hahawakan ng anak mo? *Big time* ka na talaga Siony!” tukso ng isa sa mga nagtatadtad ng karne ng baboy.

“Sinuwerte lang kamo dahil sa Krus! Aba, halos araw-araw ko nang ipagdasal na matanggap si Tony,” pagtatanggol ni Siony sa anak at sa sarili. “Ang sa akin lang, magpasalamat sa biyaya.”

“Masuwerte ka rin sa mga anak. Biro mo, kahit biyuda na eh nairaos pa sa *college* ang mga anak. Ke sisipag at ke tatalino!” Iwinasiwas pa ng nagtatadtad ang kaniyang hawak na kutsilyo.

Bahagyang natigilan si Siony sa sinambit ng kasama. Totoong masuwerte siya sa mga naging anak, lumaking mabubuti at hindi niya naging sakit ng ulo. Nag-aral at nakapagtapos sang-ayon sa kung ano ang naging plano nilang mag-asawa. Hindi man niya inasahan ang desisyon ng mga itong mangibang-bansa, batid niya ang labis na pangangailangan ng pagtataguyod ng pamilya. Lalo pa’t nag-iisa siya. Subalit alam niyang nagbunga ang kaniyang

pagsisikap sa mga trabahong kaniyang pinasok, sa pagiging masinop, at sa biyaya ng naghihimalang Krus sa Pagoda.

“Di ba’t isang taon lang daw ang kontrata? Pagdaka eh baka pauwiin din?” dugtong ng kausap.

“Kaya mas kailangang magdasal sa Krus,” tugon ni Siony. Naisip niyang hindi pa niya ito personal na idinudulog sa altar ng pinipintakasi, maging ang hiling na matagal-tagal pang manatili ang kaniyang panganay sa Canada. Kadikit din ang pakiusap sa Poon na paglahuin ang kaniyang pangamba, lalo at unang beses na mapapalayo si Tony mula sa kanila, ngunit alam niya na higit na matimbang ang pangangailangan. Dalawa na ang anak ng kaniyang panganay. Bukas makalawa’y ang mga maliliit na supling ng mga ito ay mag-aaral na rin.

Napatingin siya sa kulubot niyang mga kamay. Tumatanda na rin siya, at aminado na ring napapad alas na ang pagbisita ng mga taon ng labis-labis niyang paghahanapbuhay. Ngayong mas abala na lamang siya sa mga gawaing-bahay tulad ng paborito niyang paglalaba, napapahinto na rin siya kapag nagkukusot, hindi tulad noon na tuluy-tuloy ang pagluglog, pagkusot, pagbanlaw hanggang sa pagsampay. Ngunit para sa pasasalamat sa Krus, hindi na niya inalintana ang init at lagkit ng kusina. Para sa kaniyang mga anak at sa patuloy na pagbuhos ng mga biyaya.

Pinutol ng pagtawag ang pag-iisip ni Siony. Sa pinto ng kusina, nakasilip si Tony at tinatawag siya.

“Aayusin ko na po ba ang mga upuan?”

Malalim ang tinig ni Tony na lalo pang pinalalim ng pagiging praktisado sa *choir*. Dahil nga sa suki na ng mga misa si Siony, pinilit niya ang anak na sumali sa *choir* ng parokya. Palagi pa niya itong ipinagmamalaki sa mga regular na nakakasama sa simbahan. Tuwing natatapos ang misa

at kasama sa *choir* ang anak, hindi siya nakalilimot na bitbitin si Tony at paulit-ulit na itong ipinakikilala, “Ito ang panganay ko. Ganda ng boses ano?” habang nakaakbay siya sa mga balikat nito. Elementarya pa lamang ay aktibo na si Tony sa mga gawain sa simbahan. Nito lamang mga nakaraang araw ay hindi na ito nakadalo sa mga misa at iba pang *performances*. Naging abala na kasi sa pag-aasikaso ng papeles papuntang Canada.

Tumango si Siony. Agad din namang umalis ang anak at sinundan ito ng kalampag ng mga upuang inaayos. Samantala ay nagpatuloy ang deboto sa abalang kusina. Naghahalo na ang amoy ng ginigisa sa naluto nang ulam. Natabunan na ang kanina’y amoy ng nasunog na mga tuyong dahon.

Dumaan ang isa pang bandang tumutugtog ng masiglang musika. Muli na namang nagpaalala sa mga mananampalataya ng nagaganap na misa sa simbahan.

“Pangatlong banda na ‘yan ngayong umaga ha. Mukhang buhos-biyaya ngayon ang hermana. Teka, hindi ka ba magsisimba, Siony?”

“Mamayang gabi na. Sasama ako sa Pagoda.”

Walang palya si Siony sa daantaon nang tradisyon. Labinsiyam na taong gulang siya nang unang nakatapak sa Pagoda, at hangga’t kaya ay tatapak at sasakay siya rito. Nagsimula ang panata sa mga kuwento ng ina hanggang sa siya na mismo ang naging saksi ng mga himala nito. Para sa kaniya, hindi siya pinagdadamutan ng Poon ng katuparan sa kaniyang mga kahilingan—ang maginhawang buhay, kapanatagan ng kalooban, at higit sa lahat ay isang mapagmahal na pamilya.

Panganay si Tony sa dalawang anak ni Siony. Ang bunso, si Joel, ang nauna sa Canada. Engineer si Tony, ngunit matagal-tagal ding nagtrabaho sa isang firm sa Makati. Malaki na rin ang kita, pero higit na malaki ang naging *offer* sa kaniya sa ibang bansa. Bagaman masaya siya sa naging kapalaran

ng anak, may pag-aalala pa ring sumisingit sa kaniya. Kung inhinyero ang anak sa Pilipinas, sa Canada ay magiging ordinaryong trabahador ito sa isang *theme park*. Hindi man malayung-malayo ang naging hanapbuhay, ang anak na boss ay magiging *staff*. Nararamdaman niya na kahit hindi ito nagkukuwento sa magiging trabaho, katulad niya ay nakararamdam din ito ng kaba't kalungkutan sa trabaho at sa pamilyang maiiwan nito sa Pilipinas.

Noong una'y ayaw pumayag ni Siony na umalis ang panganay, subalit sa pamimilit nito gayundin sa pagsasabi na kailangan niyang mag-ipon para sa pamilya at sa lumalaking mga anak, napapayag din ang ina. Tumatanda na siya, ngunit tumatanda na rin ang kaniyang mga anak. May mga tungkulin itong kailangang gampanan bilang ama, at ang tanging maibibigay niya ay pagsuporta. Sa kaniyang isip, malakas pa naman siya at kakayanin pa sa maha-habang panahon ang mawalay sa dalawang anak. May mga manugang namang maiiwang kasama.

Napag-isip-isip din ni Siony na ang kapalaran niya at ng kaniyang mga anak ay katulad na lamang ng palad ng iba pang mga kamag-anak at kabaryo niya. Noong nakaraang taon, ang anak ng kaniyang kapitbahay ay lumipad pa-Amerika para maging *domestic helper* gayundin ang dalawa pa niyang pamangking nasa Guiguinto. Nito lamang taon ay nag-nars naman sa Middle East ang anak ng kaniyang kumare sa Igulot, samantalang naging *caregiver* sa Texas ang dating kasamang guro sa Central.

Napabuntung-hininga ang matanda habang tinatanggalan ng ugat ang mga bitsuwelas. Sa pagitan ng pagkalansing ng mga sandok at siyansi sa kusina ay ang kalembang ng mga kampana ng simbahan. Ikalawang misa na. Kapag piyesta, limang misa ang kadalasang idinaraos sa umaga. Sa gabi, mayroong isa pa, at para kay Siony, pinakamakahulugan sa kaniya ang huling misa. Lumalamlam man ang mga kulay na makikita sa umaga, higit namang maliwanag ang piyesta sa gabi. Nabawasan man ng buhay ang simbahan

at ang ilog, maliwanag pa rin ang Pagoda, at mas tahimik kumpara sa mga pagdiriwang sa ilalim ng init ng araw.

Natapos ang mga niluluto bago dumating ang ikaapat na misa. Tanghalian na.

Inilatag ni Siony sa sahig ng dyip ang mga lumang diyaryong sadya niyang itinabi para maging sapin. Tinuwangan na rin siya ni Maribeth, asawa ni Tony, sa paghahanda ng huli nilang salo-salo bago lumipad ang kaniyang bunso pa-Canada. Nanghihinayang siya na hindi nila ito nagawa sa bahay. Naalala niya ang bago niyang *placemats*, na handa siyang ilabas kahit nakareserba pa naman ang mga ito para sa piyesta sa susunod na buwan, ang mga bago niyang plato at mga kubyertos. Subalit ang hapag nila ngayon ay dyip at ang kainan ay plastik. Kumiro ang dibdib ni Siony, pero batid niyang hindi ito nagmumula sa mga kasangkapang hindi nagamit.

Dumating si Tony bitbit ang tatlong bote ng *softdrinks*. Ipinatong ang mga ito sa ibabaw ng saping inilatag. “Ang mga bata ho, ‘Nay?”

“Isinama ni Lyn para magpiktyuran. Kanina pa sabik na sabik sa mga dumaraang eroplano. Tawagin mo nga nang makakain na.”

Maya-maya ay tatlong bata na ang humahangos na umakyat sa dyip. Ang isa’y anak ni Joel at ang dalawa ay kay Tony.

“Si Joel ho, ‘Nay?” usisa ni Tony.

“Kausap ang drayber.” Itinuro ni Siony ang isang malilim na bahagi ng *parking*. “Umuna na raw tayo.”

Inabutan ni Siony ng platong plastik ang bawat isa, at nagbilin na mag-iwan ng isang bakanteng puwang para kay Joel. At tulad ng nakagawian,

ang panganay na si Tony ang namuno ng pagdarasal. Nag-antanda ang matatanda at ang mga bata. Hudyat ang 'Amen' para mag-unahan ang mga bata sa cake. Sinaway naman ito ng kanilang mga ina: "Unahin ang kanin at ulam." Siya namang dating ni Joel at humabol sa huling pag-antanda.

Nagtatama man ang mga siko't braso at ang iba man ay nakatayo, hindi naalintana ng mga kumakain ang sikip ng espasyo. Maingay ang daldalan ng mga bata at ang kalansing ng mga kutsara't tinidor sa plastik na plato, ngunit tahimik ang mga matatanda. Mayroong kung anong bagay na pumipigil sa kanila upang ibuka ang bibig at magsimula ng nakasanayang kuwentuhan sa hapag. Panaka-naka ang ingay ng humahagibis na eroplano sa himpapawid, at tunog ng paghigop at pag-inom ng mga ina at mga ama lamang ang maririnig, hanggang sa binasag ni Siony ang katahimikang nilunod ng mga pagnguya at paglunok.

"Kumpleto na ba 'yang mga gamit mo, Joel? Baka naman nasa eroplano ka na eh saka mo iisipin ang mga dapat mong dalhin."

"Okay na 'Nay. Dalawang maleta lang. Doon na lang ako bibili ng panlamig."

"Passport mo? Tiket?"

Hindi na nakasagot pa si Joel dahil sinundan na ang tanong ni Siony ng hikbi ng asawa ng bunso. Muling nanumbalik ang katahimikan sa loob ng dyip.

Paputol-putol ang idlip ni Siony sa biyahe. Maliban sa matagtag sa lumang sasakyang minamaneho ng kaniyang kapatid, direkta ang pagtama ng sikat ng araw sa kaniyang mukha. Natatanggal ang kanina pa niyang isinasabit na bimpo para maharangan man lamang ang pumapasok na init.

Sa kabilang bahagi ng inuupuan ay ang kaniyang anak na si Joel, mahimbing na mahimbing ang tulog. Sa likod ay mga bagahe.

Namawis na rin ang kaniyang hita mula sa pagkakahimbing ng isa niyang apo sa bunsong anak. Kahit natatapatan din ng sikat ng araw ang namimintog nitong mga pisngi. Hindi na rin niya maayos na maiunat ang binti dahil ayaw niya itong magising.

“Ga’no ba ‘yon kalayo?”

“Isa’t kalahating oras pa, Siony. Aabot naman tayo. ‘Wag kang mag-alala.”

“May sasalubungin ba tayong trapik? Baka maiwan si Joel ng eroplano ha.”

Umingit ang bunsong anak ni Tony na kalong naman ng asawa ng panganay. Siya at ang kapatid na nagmamaneho na lamang ang gising. Si Tony, na isa pa nilang kasama at nakaupo sa harap, ay tulog na tulog din. Marahil ay busog ang lahat sa kinaing tanghalian.

Nanibago ang mata ni Siony sa mga nakikita mula sa bintana ng sinasakyan. Nasanay ang mga ito sa mga puno, sa ilog, sa mga mababang bahay na araw-araw niyang nakikita sa Bocaue. Sa Maynila, matatayog ang mga gusali. Aspaltado ang lahat ng kalsada. Walang ilog na nakasanayan niyang dinaraan sa tuwing mamamalengke sa bayan. Anupa’t sa kaniyang pakiramdam ay nandayuhan siya sa sariling bansa. Napagtanto niyang halos buo niyang buhay ay inilagi niya sa probinsiya, at matagal-tagal na rin siyang hindi nababiyahen mula nang magretiro sa pagiging guro.

Noong nakaraang linggo, inimbitahan niya ang mga dating katrabaho sa Central School. Dahil *retired* na, paminsan-minsan ay dinadalaw ng pangungulila sa naging hanapbuhay. Samu’t sari ang napagkuwentuhan—

mula sa mga estudyanteng nagtagumpay sa karera hanggang sa mga seminar na dinaluhan noong marami sa kanila ay guro pa. Nagkatuksuhan din dahil sa nakilala niya ang asawa sa isang seminar sa Baguio, na ipinakilala rin niya sa kaniyang mga magulang sa araw ng kapistahan ng bayan.

“Magandang tiyempo na ipakilala si Vicente sa mismong araw ng fiesta, siyempre. Good mood lang lahat, lalo na sina Nanang at Tatang. Eh ‘di hindi sila nakatanggi. Ipakilala ko pa naman sa harap ng iba pang bisita!”

Napuno ng halakhakan ang araw na iyon. Saglit na nawaglit sa isip ni Siony ang pag-alis ni Joel. Ang naging reunion ay pa-despedida na rin. Itinaon na rin ni Siony ang pagpapakain para sa pag-alis ng bunso. Halu-halo na ang mga bisita. Mga bisita niya, ni Joel, mga kaanak sa ibang barangay. Napuno ng mga bisita ang sala, hanggang ang kanilang *terrace*.

“Sabi mo Siony, eh isang taon lang si Joel sa Canada?”

“Sang taon kung ‘di mare-renew. Ang sabi sa akin ay malaki naman daw ang posibilidad na i-renew dahil ganoon naman daw talaga sa simula. Parang testing lang muna.”

“Eh ‘di ipinagdasal mo na sa Krus na ma-extend ang anak mo?”

Sa mga panalangin ni Siony, laman na ang *extension* ni Joel sa Canada. Ngunit higit pa rito ay ang mga dasal niya na maging ligtas ang bunsong anak, kahit hindi niya ito nababantayan. Labinlimang oras ang diperensya ng oras sa Canada sa oras sa Pilipinas. Ang kaniyang pagtulog ay siyang paggising ng anak. At ang oras ng pananaginip ni Joel ay oras ng kaniyang pagmulat. Malakas naman ang kaniyang paniniwalang magiging ligtas ito. Naniniwala siyang hindi ipagkakait ng Krus ang kaligtasan ng kaniyang anak, kahit na isang beses na rin siyang binigo ng kaniyang pananampalataya.

Nanumbalik ang isang gunita dahil sa tanong ng kapatid. Lalong naging mailap ang kanina pa hinahabol na antok. Naging madiin ang pagpikit ni Siony. Kailangan niyang matulog dahil mahaba pa ang biyahe.

Handa na ang sala nang dumating si Siony mula sa pinuntahang punerarya. Ang mga upuang narra at ang lamesita sa gitna ay pansamantala munang inilagay sa *terrace* para makapagpasok ng mga upuang *monobloc*. Napunasan na ang mga bintana. Napalis na ang mga lulutang-lutang na mga agiw. Maginhawa ang pumapasok na hanging panghapon. May badya ng pag-iyak sa namumugto na niyang mga mata, ngunit pinigil niya ito. Kailangang maging malakas, lalo na para sa kaniyang mga anak.

Napapapikit na lamang siya tuwing bumabalik sa isip ang anyo ng morgue. Sama-sama ang mga katawan ng mga naiahon mula sa pagkakalubog ng Pagoda. Kasama rin niya sa punerarya ang iba pang mga kaanak ng mga namatay, at walang humpay ang mga hikbi't palahaw. Sa tuwing nakikilala ng kaanak ang kanilang bangkay, umaalingawngaw ang mga tanong at mga sigaw. Sinikap ni Siony na hanapin si Vicente sa hindi na niya mabilang na mga katawan. Hinanap ang anumang tanda ng suot nito bago umalis ng bahay-pantalón, asul na polo, ang kanilang singsing. Nais na rin niyang pumalahaw at magtanong. Sa kaniyang balikat, nakakunyapit ang kapatid.

Sa gitna ng morgue, katabi ng isa pang babae, natanaw ni Siony ang isang lalaking naka-asul na polo. Nag-init ang kaniyang mukha sa pagbilis ng tibok ng kaniyang puso. Naramdaman niya na ito na nga si Vicente, bagaman sa kaibuturan ng kaniyang isip, umasa siyang hindi ito ang asawa. Mabagal ang kaniyang mga hakbang, at dahan-dahan ang naging pagsipat sa bangkay kahit mula pa sa malayo. Inaaninag niya ang mga daliri nito sa kamay sa kabila ng nanlalabong paningin, dahil nalimutan ang salamin sa pagmamadali. Hinanap niya ang kisláp ng singsing.

“Nay, ilalagay na raw po ba ang lahat ng upuan?”

Nanumbalik si Siony sa kaniyang pagkakaupo sa upuang narra. Kausap siya ni Tony, habang si Joel ay papalapit pa lamang sa kaniya. Tumango na lamang siya sa panganay, at inutusan ang bunsong samahan ang kaniyang kuya. Mula sa kaniyang kinauupuan, natatanaw niya ang sala. Nakahawi na ang espasyong paglalagakan ng kabaong ni Vicente.

May paisa-isang lumalapit sa kaniya upang magsabi ng pakikiramay at pangungumusta. Matipid na ngiti ang naisasagot ni Siony at paminsan-minsan ay nakapagkukuwento rin sa kausap. Sa kaniyang mga mata ay nawala ang kislap ng kaniyang ligaya sa pagdiriwang ng piyesta. Napalitan ito ng mga mumunting luhan pinipigil niya ang paglaglag, kaya sumasakit na rin ang kaniyang ulo. Gusto niyang mahiga muna’t ipahinga ang kaniyang isip. Ngunit hindi pa dumarating ang kaniyang asawa. Kaya nagpaalam siya sa ilang kakilalang tumutulong sa pag-aayos ng kaniyang bahay, pumasok sa loob, at inakyat ang bagong is-is na hagdan na may bahagya pang amoy ng *floorwax*. Bagong linis ang halos kabuuan ng bahay dahil sa dumaang okasyon. At tila ba inihanda ang kaniyang tahanan sa isa pang paparating. Naging mahigpit ang kaniyang pagkakakapit sa hawakan ng hagdanan.

Nag-aagawan na ang liwanag at dilim. Pinindot ni Siony ang ilaw at nagsabog ito ng liwanag sa kaniyang silid. Doon, nakasabit ang litrato niya at ni Vicente sa araw ng kanilang kasal. Luma at halos kinukupasan na ito ng kulay, bagaman wala naman talaga itong kulay kung tutuusin. *Black and white*, ngunit sa kabila sa nagpapaalam nitong kulay, kitang-kita pa rin ang mga detalye ng kaniyang trahe de bodang napapalamutian ng mga mumunting bulaklak na ipinaburda pa niya sa isang kaanak sa Lolombo. Si Vicente naman ay pusturang-pustura sa kaniyang amerikana. Nakasabit ang larawan nilang mag-asawa sa ibabaw ng bukana ng bintana kaya mula rito ay makikita rin ang nagsasayaw na mga banderitas ng nakaraang piyesta.

Sa lamesita sa tabi ng kaniyang higaan ay ang kaniyang *eucalyptus oil*. Nakaugalian na niya sa tuwing may dinaramdam ang ulo, o kahit anumang nananakit na kalamnan, napahiran ito ng langis. Nabibili niya ito sa isang sumusulpot na tindahan ng mga imahét rebulto ng mga santo at santa tuwing araw ng Biyernes. Nagpatak siya ng kaunti sa kaliwang palad at isinawsaw dito ang hinlalato't hintuturo ng kanang kamay. Minasahe niya ang langis sa kaniyang sentido't noo. Naramdaman niya ang anghang nito. Sumunod ang mainit-init na ginhawa.

Naupo siya sa tabi ng higaan. Ibinalik ang tingin sa kupas na larawan nilang mag-asawa hanggang sa may tumawag sa kaniyang pangalan.

Nagising na lamang si Siony na pagyugyog sa kaniya ni Tony. Malapit-lapit na sila sa *airport*. Maningning ang mga kalsada ng Maynila sa gabi. Samu't sari ang mga ilaw, *billboard*, *traffic lights*. Para bang bumaba ang mga bituin sa langit. Natitiyak niyang mamaya, ilang oras mula ngayon, maaabot din ang mga ito ni Tony.

Tumawag si Joel bago pa sila umalis ng bahay. Maliban sa pangungumusta, nagbilin na rin ito sa mga dapat gawin ni Tony sa oras na tumapak ng Canada. Ipinaalala rin ang mga dapat bitbit para hindi na magkaroon ng aberya, at huwag nang magdala pa ng mga makakapal na panlamig dahil Hulyo pa lang. Pampabigat din ito sa bagahe. Ipinakita rin ni Joel ang magiging pansamantalang kuwarte ni Tony habang nagsisimula pa lamang ito sa trabaho. Kung makapag-a-*adjust* na at ma-*extend* pa, tutulong daw ito sa paghahanap ng malilipatan. At kapag sinuwerte pa, maaari pang maipetisyon ang kaniyang buong pamilya at sa Canada na manatili. Napangiti pa si Siony dahil paulit-ulit na naman itong nababanggit ni Joel kada tumatawag ito sa kanila.

Nagitla si Siony nang marinig ang malakas na tunog ng papalipad na eroplano. Sa pagsilip niya sa bintana ng sasakyan, nabigla siya sa dami ng tao kahit gabi na. Kaniya-kaniyang hila at dala ng mga bagahé't maleta ang ilan samantalang marami naman ang nakaabang at naghihintay. Pagbukas niya ng pinto, naghalu-halo na ang ingay ng iba pang mga sasakyan, tinig ng mga taong nag-uusap, mga hiyawan at iyak ng mga bata, kiskisan ng mga degulong na maleta sa semantadong daan. Bumaba ang dalawang anak ni Tony na nagmamadaling magsitakbuhan sa gitna ng mga taong nag-aabang. Tila nasabik na unatin ang mga binti mula sa matagal na biyahe.

Dahan-dahan ang pagbaba ni Siony mula sa sinasakyan. Kakaiba sa hagdanan sa kanilang bahay na may maraming baitang, kahit dadalawa na lamang ang hahakbangin para makababa ay maingat pa rin niya itong ginawa. Nilipasan na siya ng lakas. Hindi na ito ang lakas na kaniyang ginamit sa pagpapalaki ng mga anak sa kabila ng pagiging biyuda. Hinarap na niya ang katotohanang matanda na siya't patuloy pang humihina. Ngunit para sa anak na lilisanin ngayon ang pamilya at bansa, dapat siyang maging matatag. Sapagkat naging matatag din ang kaniyang mga anak para sa kaniya, at sa mga iiwan nitong pamilya.

Ipinagulong na ng panganay niyang anak ang isang maleta at ang isa naman ay isinukbit nito sa balikat. Hawak-hawak naman ng kaniyang manugang ang mga bata at inihahanda na ang mga ito sa pamamaalam. Sa kanilang unahan ay may isa pang pamilyang nagpapaalaman. Umiiyak ang mga batang bitbit ng asawang lilisanin at ang lilisan naman ay mahigpit na mahigpit ang yakap sa mga anak at asawa. Huminga ng malalim si Siony at inihanda ang sarili sa mahabang biling kanina pa niya binubuo sa isip:

Mag-iingat ka...

Naroon naman ang kapatid mong si Joel...

Huwag kang makakalimot tumawag kapag nandoon na...

Huwag pababayaang ang sarili...

Magdasal palagi...

Ipagdadasal kita palagi sa Krus...

Pinipigil niyang matulad sa pamilyang nasa harap. Iniisip ni Siony na hindi ito ang unang beses na maghahatid siya ng anak, ngunit ang una palang paglisan ay hindi katiyakan ng pagiging handa sa mga ganitong uri ng pamamaalam. Nabura sa isip ni Siony ang inihandang talumpati at niyakap niya nang mahigpit ang kaniyang panganay.

“Idinaan na muna namin, ‘Nay, sa morgue. Aayusan muna raw ulit bago dalhin dito sa atin.”

Hindi sumagot si Siony sa pahayag ni Joel. Ni walang pagtango o pag-iling, o kung anumang tanda na narinig at naunawaan niya ang sinabi ng kaniyang bunsong anak. Nakatuon ang kaniyang buong atensyon sa mga tuyong dahong unti-unting nilalamon ng apoy. Pumainlanlang ang usok at amoy nito na paminsan-minsang itinataboy ng ihip ng hangin. Lumibot ang usok sa buong bahay tulad ng kung paano bumabalot ang insenso ng pari sa mga pasilyo ng simbahan. Ngunit walang taglay na bango ang mga tuyong dahon. Bagkus ay nasulasok siya at naubo. Dalawang araw ang nakararaan, nakatanggap siya ng balita mula kay Joel. Isang balitang muling nagpaalala ng kaniyang karanasan dalawampu’t apat na taon na ang lumilipas. Nagpapalano siya noon ng mga lulutuin para sa paparating na piyesta. Isinusulat niya sa papel ang mga sangkap at rekado ng mga lulutuin nang tumunog ang telepono. Nanabik pa siya nang makitang ang numero ng bunsong anak ang tumatawag. Hindi naman nakakalimot mangamusta sa kaniya si Joel,

ngunit may kung anong pananabik palagi ang kaniyang nadarama sa tuwing pangalan nito ang lumilitaw sa kaniyang telepono. Kaya binitiwang niya ang panulat at sinagot ang tawag ng anak.

May panginginginig sa tinig ni Joel habang kausap si Siony. May panginginginig din sa katawan ng matanda, at mula sa pagkakatatayo't pananabik ay tinakasan siya ng sigla at lakas. Napaupo si Siony at napakunyapit sa dibdib. Nanikip ito at nais na sumabog. "Joel...Joel...si Tony..." Marahan niyang ibinaba ang telepono, at hindi na niya narinig pa kung ano ang nangyari at bakit ito nangyari sa anak. Hindi na siya nakasagot pa, at ang tanging narinig na lamang niya ay malalabong pagtawag sa kaniyang pangalan, hanggang sa tuluyang mawala ang mga tinig...

"Nay. Nasa morgue pa si Kuya. Baka mamaya pang gabi dalhin dito sa bahay. 'Nay."

Tumango lamang si Siony.

"Nay, baka hindi pa kayo okay. Kailangan ninyong magpahinga."

Hinayaan ni Siony na mamili ng iuuwing laruan ang dalawa niyang anak. Alam niya ang kasabikan ng mga ito, na hindi pa man sila nakakaalis ng bahay ay iniisa-isa na ang mga gusto nilang bilhin at iuwi. Hindi na sumama si Vicente, dahil kinabukasan ay may sarili rin naman itong lakad. Sa sentro ng bayan, kumitid ang kalsadang nasa tabi ng simbahan sa dami ng mga nagtitinda, at para kina Joel at Tony, nagmistula itong palaruan, bagaman hindi nila inaalis ang tingin sa inang nakasunod, at gayundin naman si Siony sa kanila. Kung ano-ano ang kanilang itinuturo. Noong una ay mga laruang baril, kapagdaka'y pinalitan ng kahoy na tren. Maya-maya ay magkaiba na ang gusto ng dalawang bata—ang isa ay palobo at ang isa ay robot.

Ang atas ni Siony ay isa lamang ang maaari nilang piliin at bilhin. Kaya sa kabila ng mga itinuturo, wala pang nagiging desisyon sina Joel at Tony. Mistulang zigzag na ang kilos ng mga ito upang maisa-isa lamang ang bawat bilihang may laruan habang may bitbit nang tig-isang *cotton candy*, na nauna na nilang binili bago pa man nila suungin ang karagatan ng mga tindahan. Lipat-pili-lipat-pili hanggang sa ang natatanaw na lamang ni Siony ay si Tony—suot ang pula nitong t-shirt, at ang nakasandong puti na si Joel ay hindi na niya nakikita.

Kinagat ng nerbyos si Siony. Agad niyang nilapitan si Tony para tanungin kung nasaan ang kapatid. “Hindi ko po alam. Kanina ay nasa likod ko lang,” tugon nito. Doon lamang din sinimulang maghanap ang panganay, habang ang kanilang ina ay nagsimula nang magtanong sa iba pang namimili.

“Ganito po ang taas niya, nakasandong puti. May nakita po ba kayong batang nakasandong puti? Ganito po siya katangkad.” Sinusukat ni Siony ang hangin at tinatansya ang taas ni Joel. Doon niya napagtanto na hindi siya tiyak sa tangkad ng bunso, kaya sinilip niya si Tony na nagtatanong din sa kabilang tindahan. Hanggang balik at ni Tony si Joel, paniniguro niya sa sarili.

Kung kanina’y ang magkapatid ang naglilipat-lipat ng mga tindahan, ngayon ay sina Siony at Tony na ang matiyagang sumusuyod sa makitid na kalsada. Sinisilip kahit ang likod ng mga tolda at minsan, sa desperasyong mahanap ang anak na nawawala, maski ang ilalim ng ilang lamesa.

“Nay! ‘Nay! Nakita ko na!”

Tumingkayad si Siony at napaantanda. Sa isang palabigasang mataas nang dalawang baitang na hagdan mula sa kalsada, naroon ang pinagmulan ng tinig na tumawag sa kaniya—si Tony na kumakaway pa at pawis na pawis

mula sa paghahanap, nakaakbay sa bunsong kapatid na hawak naman ang isang eroplanong plastik at humihikbi.

Tumutugtog ang banda sa kaniyang likuran. Kasama ni Siony ang mga kapwa biyudang miyembro ng kanilang organisasyon. Sinamahan din nina Maribeth at Lyn, na kahit hindi naman mga biyuda ay kaisa na sa pag-indayog at pagmartsa. Sumasayaw sila sa saliw ng musika ng mga trumpeta't plawta, ng mga tambol at pompyang. Ang kaniyang kalooban ay punumpuno ng pasasalamat sa Poon. Hindi siya nagdahop sa mga pagpapala, kahit sa simpleng pagsunod lamang sa prusisyon. Patunay ang plastik na punumpuno ng mga pabitbit sa kaniya mula sa mga handaang kanilang nadaraan.

Higit na mahaba ang rutang iikutan ng prusisyon. Tuluyan nang isinara ang isang bahagi ng pangunahing lansangan sa bayan para sa mga tindahang nagbebenta ng kung ano-ano: mula laruan at damit, hanggang sa makakain tulad ng kasuy at kalamay. Sa mas makikitid na daan lalong makikita ang labis-labis na pananampalataya't pamamanata ng mga naniniwala sa Poon sapagkat umaapaw ang kainan at inuman sa bangketa. Ang ilang mga bahay ay may disenyo pa't mga pagimik sa kanilang mga pinto at bintana. Inaaliw na lamang ni Siony ang sarili sa pagtanaw sa mga ito, maging sa mga banderitas na umaalon sa mapagbigay na hangin ng habagat. Subalit muli't muli niya itong ibinabalik sa pulang-pulang damit ng Krus na napapalamutian ng gintong *sequins* at mga *beads*, pinakikislap ng mga ilaw. Araw ng kapistahan kaya ito na ang huling gabi na ihahatid niya ang Krus sa taong ito. Ito na rin ang kaniyang huling pagkakataon na ipinaabot niya sa Poon ang kaniyang mga hiling sa pag-asang mas malaki ang posibilidad nitong matupad kumpara sa ibang mga araw na siya ay nagsisimba. Mas epektibo raw ang paghiling sa mismong araw ng pista. Kaya kahit mas

mahaba ang lalakaran dahil sa bagong ruta, hindi niya ito alintana. Ang mahalaga ay maipahayag at maipakita niya ang pananampalataya.

Nasa dulo ng kalsadang kanilang nilalakad ang sakayan ng Pagoda. Taun-taon naman siyang sumasakay, kahit sa trahedyang dahilan ng kaniyang pagkabiyuda. Hindi siya nawalan ng tiwala sa kaniyang pintakasi. Matagal na niyang pinaninindigan ang mga dala nitong himala basta't ipapanatili ang paniniwala at pananampalataya sa kakayahan nito.

Isa-isang sumampa ang mga matatanda at tagadasal. Iniabot ni Siony kay Maribeth ang isa pang dalang rosaryo, at kay Lyn ang mga kapapatay lamang na kandila, hanggang sa nagsimula na ang mga panalangin. Tanging hiling ng matanda ay ang mas mahaba-haba pang pananatili ni Tony sa ibang bansa at ang kaligtasan nito, ni Joel, ang kanilang mga asawa, ang kaniyang mga apo. Maliwanag ang sinasakyan nilang Pagoda, at ito lamang ang katangi-tanging maliwanag sa ilog na niyayapos ng malawak na kadiliman.